

شرق پس از پایان جنگ‌های صلیبی شروع شد و اوج آن قرن هجدهم میلادی بود که کتاب مقدس پی‌درپی به زبان‌ها و گویش‌های مختلف ترجمه می‌شد.

در میان روش‌های گوناگون ارتباط مسیحیان و مسلمانان، گفتگوی شفاهی با حفظ احترام متقابل، یکی از سودمندترین و عینی‌ترین آنهاست و از امتیازهای گوناگونی برخوردار است؛ چه اینکه در این روش بدفهمی به عنوان مهم‌ترین عامل جدایی ادیان از یکدیگر، به حداقل می‌رسد و فی‌المجلس در کوتاه‌ترین زمان سوءتفاهم‌ها برطرف می‌شود. ماهنامه «الاسلام» که حدود یک قرن پیش در اصفهان منتشر می‌شد، از این مزیت برخوردار بود و مرحوم محمدعلی حسینی که از طرف مظفرالدین شاه ملقب به «داعی الاسلام» گردید، طلایه‌دار این حرکت بود. درباره تحلیل ماهیت و جریان شناسی این مجله و شخصیت داعی الاسلام تا جایی که راقم این سطور بررسی کرده، به جز چند گزارش، تحقیق جدی صورت نگرفته است. این در حالی است که با اطمینان می‌توان گفت مطالعه دقیق این ماهنامه بر بسیاری از ابهامات این دوره پرتومی افکند. و سرنخ‌های خوبی برای محققان به دست می‌دهد.

در اینجا لازم می‌دانم از دوست عزیز و پژوهشگر گرانقدر آقای مجید غلامی جلسیه قدردانی کنم که فایل این مجله را در اختیار بنده قرار داد و در تکمیل این نوشته مرا تشویق نمود.

ماهنامه الاسلام

در دهه نخست قرن بیستم، حوزه علمی اصفهان (مدرسه صدر) در اقدامی ابتکاری، مرکزی به نام «صفاخانه اصفهان» را برای گفتگو با مسیحیان دایر کرد. حاج آقا نورالله اصفهانی فرزند محمدباقر مسجدشاهی (۱۲۷۸-۱۳۴۶ق/ ۱۸۶۲-۱۹۲۸م)، عالم برجسته اصفهان در جمادی الثانی ۱۳۲۰ق/ سپتامبر ۱۹۰۲م دستور تأسیس این مرکز را صادر نمود. «صفاخانه اصفهان» در محله مسیحی نشین «جلفا» قرار داشت. در این مرکز نماینده مسیحیان و مسلمانان به گفتگو می‌پرداختند و عین سخنان آنها مکتوب و در ماهنامه «الاسلام» منتشر شد.

مسیحیان نیز از فراهم بودن چنین فضایی استقبال می‌کردند. در یکی از شماره‌ها، نماینده مسیحی می‌گوید: «فی الحقیقه صفاخانه شما در اسلام خیلی تازگی دارد؛ زیرا هیچ وقت چنین مجلسی در اسلام منعقد نشده بود که اهل هر ملت به طور آزاد حاضر شوند درباره دین اسلام و ادله آن گفتگو کنند. پیش از اینها گمان می‌کردیم دلیل دین اسلام فقط شمشیر است، اما حال که این مجلس و گفتگورا می‌بینیم، تعجب می‌کنیم» (سال اول، شماره ۷، ۹/ ۱۹۰۳م/ ۱۳۲۱ق).

ماهنامه الاسلام^۲

نخستین ماهنامه بین‌الادیانی در اصفهان دوره قاجار

چکیده: در دهه نخست قرن بیستم، به جهت گفتگوی مسلمانان با مسیحیان مرکزی به نام «صفاخانه اصفهان» از سوی حوزه علمیه اصفهان دایر گردید. در این مرکز، نماینده مسیحیان و مسلمانان به گفتگوی پرداختند و عین سخنان آنان، مکتوب و در ماهنامه الاسلام منتشر می‌گردید. مجله الاسلام را از نظر محتوا باید مجله‌ای کاملاً دینی قلمداد نمود که به دنبال نفوذ انگلیس در پیکره مملکت و تبع آن کلیسا در روح جامعه، توسط عده‌ای از بزرگان حوزه علمیه اصفهان راه اندازی گردید که به حاجه با علمای مسیحیت برآمده، تا نه تنها جلوی تبلیغ دین مسیح را در جامعه اسلامی گرفته بلکه در صدد جذب آنان نیز باشد. در این مجله از شماره سوم به بعد علاوه بر درج مذاکرات مذهبی تحت عنوان سرور غیبی شرح احوال بزرگانی چون فخرالاسلام و رکن الملک نیز به چاپ رسیده و همچنین برخی از نامه‌هایی که به اداره مجله می‌رسیده، در برخی از شماره‌های مجله طبع گردیده است. تنها ۳۸ شماره ماهنامه الاسلام در ایران به چاپ رسید و در سال ۱۳۲۳ قری، محمدعلی داعی الاسلام، نماینده اصلی مسلمانان در بنی اقامت گزید و در آن دیار، ماهنامه «دعوت الاسلام» را با همان محور گفتگوی اسلام و مسیحیت به دو زبان فارسی و اردو منتشر نمود. نویسندگان در نوشتار خاص، پس از شمارش ویژگی‌های منحصر بفرد ماهنامه الاسلام، گزارشی اجمالی از موضوعات مندرج در ماهنامه را بیان می‌دارد. در انتها با ذکر هدف از انتشار این ماهنامه، مشخصات نشر، قیمت و... مقاله خویش را به پایان می‌رساند.

کلیدواژه: ماهنامه الاسلام، داعی الاسلام، گفتگوی اسلام و مسیحیت.

مقدمه

در بین ادیانی که می‌شناسیم، میان اسلام و مسیحیت بیشترین گفتگو، مناظره و ردیه‌نویسی به وجود آمده است. در مورد مسلمانان باید گفت که عمده آثار مکتوب آنان در این زمینه در واکنش به فعالیت‌های تبشیری مسیحیان بوده است. تبلیغ مسیحیت در

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد ادیان ابراهیمی دانشگاه ادیان و مذاهب قم.

۲. از دوستان عزیزم آقای مجید غلامی جلسیه و آقای حسین منقی به خاطر راهنمایی‌های سودمندشان تشکر می‌کنم.

اسلام و مسیحیت، به دوزبان فارسی وارد و منتشر نمود و در دارالفنون آنجا به تدریس ادبیات فارسی پرداخت.

مجله «الاسلام» را از نظر محتوا باید مجله‌ای کاملاً دینی قلمداد نمود که به دنبال نفوذ انگلیس در پیکره مملکت و تبع آن کلیسا در روح جامعه، عده‌ای از بزرگان حوزه علمیه اصفهان آن را راه اندازی کردند که به گفتگو با علمای مسیحیت برآمد تا نه تنها جلوی تبلیغ دین مسیح در جامعه اسلامی گرفته شود، بلکه در صدد جذب آنان نیز باشد. در این مجله از شماره سوم به بعد، علاوه بر درج مذاکرات مذهبی با عنوان «سرور غیبی»، شرح احوال بزرگانی چون فخرالاسلام و رکن‌الملک نیز به چاپ رسید؛ همچنین برخی از نامه‌هایی که به اداره مجله می‌رسید، در برخی از شماره‌های مجله طبع گردید.

ویژگی‌های منحصر به فرد ماهنامه الاسلام

۱. ادبیات محترمانه طرف‌های گفتگو است که تا شماره آخرین مسئله رعایت شده است.
۲. استناد به تنها متون مقدس (قرآن و عهدین) از دیگر ویژگی‌هاست که در این مجله به چشم می‌خورد. این روش، اطلاعات خوبی به مطالعه‌کنندگان مسلمان درباره کتاب مقدس و تلقی‌های دیگران از قرآن می‌دهد.

۳. این ماهنامه سرنخ‌های مهمی برای شناخت جریان‌های مهم در اواخر دوره قاجار به دست می‌دهد و بر بسیاری از موضوعات مبهم پرتو می‌افکند؛ به ویژه فعالیت‌های تبشیری مسیحیان و واکنش علمای مسلمان به آن. برای نمونه در شماره ۱۶ به فعالیت‌های شیخ عبدالله کیلیام افندی اشاره شده که در انگلستان با تألیف کتاب و نشر هفته‌نامه الهلال و ماه‌نامه «الاسلام» به ترویج دین اسلام می‌پردازد و راقم این سطور، هنوز هیچ ردپایی از آثار وی به دست نیاورده است.

۴. این مجموعه از نوادر نشریاتی است که پیش از آغاز انقلاب مشروطیت شروع به فعالیت کرد و علاوه بر آن اولین فعالیت مطبوعاتی روحانیت به شمار می‌رود و شایسته ارزیابی و آسیب‌شناسی است.

۵. با وجود اینکه ماهنامه الاسلام مجله‌ای کاملاً دینی بوده، اما در مسائل مهم اجتماعی برای عموم اطلاع‌رسانی می‌نمود؛ برای نمونه در شماره هفتم از سال دوم، مقاله نسبتاً مفصلی از محمدباقر حکیم باشی در موضوع راه‌های پیش‌گیری و درمان وبا آمده است.

ماهنامه الاسلام مورد حمایت حوزه‌های علمیه بوده و برخی از عالمان، رساله‌هایی در مباحث بین‌الادیانی و موضوعات مرتبط تألیف و به دفتر این نشریه ارسال می‌نمودند. تعدادی از این آثار در شماره‌های مجله معرفی شده است و خوانندگان را به مطالعه آنها توصیه کرده‌اند.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَأَحْمَدُ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الصَّمِيِّ قُلْنَا إِنَّهَا النَّاسُ رَجَعُوا إِلَى اللَّهِ الْيَوْمَ
جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ
فَأَمَّا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ فَالَّذِي خَلَقَ الْفِئْتَانَ الَّذِي يُؤْتِي الْأَمْرَ وَالْحِكْمَ
لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

با فاصله سه ماه از تأسیس صفخانه، اولین شماره ماهنامه «الاسلام» در رمضان ۱۳۲۰ ق/ ۱۹۰۳ م منتشر شد. با وجود اینکه شماره دوم با پنج ماه تأخیر چاپ شد، اما گفتگوها میان نماینده مسیحیان و مسلمان ادامه داشت و با حمایت جدی «میرزا علی اصغرخان اتابک اعظم» در ماه‌های بعدی با انتشار دو شماره در یک ماه تأخیر آن جبران شد و تا شوال ۱۳۲۱ ق دوازده شماره از آن طبع گردید. تنها ۳۸ شماره از ماهنامه «الاسلام» در اصفهان منتشر گردید. آخرین شماره آن در ۱/۱۲/۱۹۰۶ ق چاپ شد.

در این زمان نماینده اصلی مسلمانان، محمد علی بن فضل الله ملقب به داعی الاسلام^۳ (۱۲۵۵-۱۳۳۰ ق/ ۱۸۳۹-۱۹۱۲ م) پس از بازگشت از سفر حج به هندوستان رفت و در آن دیار به فعالیت‌های خود ادامه داد. وی در بمبئی ماهنامه «دعوت الاسلام» را با همین محور گفتگوی

۳. سید محمد علی بن حسن آملی لاریجانی، ملقب به داعی الاسلام در سال ۱۲۹۶ ق در روستای نیساک از توابع لاریجان متولد شد. او تحصیلات ابتدایی خود را در آمل و تهران به انجام رسانید و به اصفهان رفت و نزد بزرگانی چون محمد کاشانی، جهانگیرخان قشقایی و آقا نجفی به تحصیل پرداخت، و در اصفهان بود که مجله الاسلام را منتشر نمود. وی به سال ۱۳۲۴ ق بعد از بازگشت از سفر مکه در هند اقامت کرد و در سمت استادی دانشکده حیدرآباد به تدریس ادبیات فارسی پرداخت. داعی الاسلام به زبان‌های پهلوی، گجراتی و سانسکریت آشنا بود. او در اواخر عمر پس از سی و چهار سال توقف در هند به ایران بازگشت و چندی بعد به هندوستان رفت و در ماه صفر ۱۳۷۱ ق در سن ۷۵ سالگی دارفانی را وداع گفت. از جمله آثار وی می‌توان به کتابهای: ۱. اقبال و شعر فارسی؛ ۲. ترجمه تاریخ نادرشاه و ستاره نگاشته سمراتیمور دیوراند؛ ۳. خط آسان برای تعلیم عمومی؛ ۴. خط لاتین برای فارسی؛ ۴. سه سمط؛ ۵. ترجمه وندیداد؛ ۶. فرهنگ نظام؛ ۷. دیوان شعر؛ ۸. شعر و شاعری عرفی؛ ۹. جلد دوم فارسی جدید؛ ۱۰. شعر و شاعری عصر جدید ایران؛ ۱۱. فرهنگ نویسی؛ اشاره نمود.

جمادی الثانی / ۱۳۲۲	بشارت اشعیا نبی به ظهور پیامبر اسلام ۱۰:۴۲-۱۹	۱۹۰۴ / ۸	۲۰
رجب / ۱۳۲۲	درج مقاله‌ای در موضوع پیشگیری و درمان بیماری وبا از محمدباقر حکیم باشی / ادامه بحث بشارت‌ها / معجزات پیامبر اسلام	۱۹۰۴ / ۹	۲۱
شعبان / ۱۳۲۲	پیشگویی اشعیا نبی ۵۴ / درج نامه‌ای از محمدبن صادق طباطبایی	۱۹۰۴ / ۱۰	۲۲
رمضان / ۱۳۲۲	عصمت پیامبران	۱۹۰۴ / ۱۱	۲۳
شوال / ۱۳۲۲	گفتگو راجع به واژه فارقلیط، انجیل یوحنا ۱۴:۱۶	۱۹۰۴ / ۱۲	۲۴
ذی قعدة / ۱۳۲۲	ادامه بحث گذشته / بخش اول مقاله عبدالرحیم بن صاحب (فصول) چاره متین در ترویج دین	۱۹۰۵ / ۱	۲۵
ذیحجه / ۱۳۲۲	ادامه بحث / بخش دوم مقاله	۱۹۰۵ / ۲	۲۶
محرم / ۱۳۲۳	مقایسه رسالت پیامبر اسلام و حضرت موسی (ع) / بخش سوم مقاله	۱۹۰۵ / ۳	۲۷
صفر / ۱۳۲۳	تقریظ آقا نجفی / بخش پایانی مقاله عبدالرحیم / حکم ارتداد در اسلام و یهودیت	۱۹۰۵ / ۴	۲۸
ربیع الاول / ۱۳۲۳	ادامه مباحث	۱۹۰۵ / ۵	۲۹
ربیع الثانی / ۱۳۲۳	مختصری از تاریخ اسلام / آباء پیامبر اسلام / گزارشی از کتاب خلاصة الکلام فی افتخار دین الاسلام اثر فخر الاسلام / خواب نبوکد نصر، دانیا ۲	۱۹۰۵ / ۶	۳۰
جمادی الاولی / ۱۳۲۳	ادامه معرفی کتاب خلاصة الکلام / حوادث هنگام تولد پیامبر اسلام	۱۹۰۵ / ۷	۳۱
جمادی الثانی / ۱۳۲۳	ادامه مباحث	۱۹۰۵ / ۸	۳۲
رجب / ۱۳۲۳	سرگذشت اصحاب فیل در مکه / ادامه معرفی کتاب خلاصة الکلام / داستان یعقوب و یعیسو، پیدایش ۲۷	۱۹۰۵ / ۹	۳۳
شعبان / ۱۳۲۳	مقایسه آموزه‌های مسیحیت با اسلام / گفتگو راجع به ماجرای دینه (دختر حضرت یعقوب، پیدایش ۳۴) / ادامه معرفی خلاصة الکلام	۱۹۰۵ / ۱۰	۳۴
رمضان / ۱۳۲۳	فلسفه نبوت / خلاصة الکلام	۱۹۰۵ / ۱۱	۳۵
شوال / ۱۳۲۳	توحید و تثلیث در ترازوی عقل / خلاصة الکلام	۱۹۰۵ / ۱۲	۳۶
ذی قعدة / ۱۳۲۳	ادامه بحث / بخش پایانی کتاب خلاصة الکلام	۱۹۰۶ / ۱	۳۷
ذی حجه / ۱۳۲۳	درج نامه مظفرالدین شاه در پاسخ به خواسته‌های مردم و علمای تهران که در حرم حضرت عبدالعظیم تحصن کرده بودند / ایمان‌نویس کیست؟	۱۹۰۶ / ۱	۳۸

نکته‌ای که بیان آن خالی از لطف نیست، اینکه: بنیانگذاران این نشریه برنامه‌های تبلیغی گسترده‌ای برای تبلیغ اسلام داشته‌اند که از آن جمله، تربیت مبلغ برای اعزام به خارج از کشور بوده است (ش ۱: ص ۵).

گزارش اجمالی از موضوعات مندرج در ماهنامه الاسلام

تاریخ قمری	موضوع	تاریخ میلادی
رمضان / ۱۳۲۰	مباحث کلی نبوت	۱۹۰۳ / ۱
ربیع الاول / ۱۳۲۰	گفتگو راجع به الوهیت عیسی مسیح	۱۹۰۳ / ۵
ربیع الثانی / ۱۳۲۱	ادامه مباحث گذشته و معرفی فخر الاسلام، مؤلف انیس الاعلام	۱۹۰۳ / ۶
جمادی الاولی / ۱۳۲۱	ادامه معرفی فخر الاسلام / آموزه نجات	۱۹۰۳ / ۷
جمادی الثانی / ۱۳۲۱	ادامه معرفی فخر الاسلام / گفتگو راجع به نبوت پیامبر اسلام	۱۹۰۳ / ۸
جمادی الثانی / ۱۳۲۱	گفتگو راجع به عصمت انبیاء	۱۹۰۳ / ۸
رجب / ۱۳۲۱	حجیت کتاب مقدس	۱۹۰۳ / ۹
شعبان / ۱۳۲۱	حجیت کتاب مقدس	۱۹۰۳ / ۱۰
شعبان / ۱۳۲۱	جایگاه قرآن / ادامه معرفی فخر الاسلام / بخش اول رساله حاج آقا عبدالباقی از علمای	۱۹۰۳ / ۱۰
رمضان / ۱۳۲۱	تصلیب مسیح / بخش دوم مقاله عبدالباقی / ادامه معرفی فخر الاسلام	۱۹۰۳ / ۱۱
رمضان / ۱۳۲۱	بخش سوم مقاله عبدالباقی / فخر الاسلام / حجیت کتاب مقدس	۱۹۰۳ / ۱۱
شوال / ۱۳۲۱	بخش چهارم مقاله عبدالباقی / گفتگو راجع به نسب‌نامه عیسی مسیح	۱۹۰۳ / ۱۲
ذیقعدة / ۱۳۲۱	حجیت اناجیل	۱۹۰۴ / ۱
ذیحجه / ۱۳۲۱	گزارشی از نامه‌های ارسالی به صفاخانه / رستاخیز مسیح	۱۹۰۴ / ۲
محرم / ۱۳۲۲	بشارت انبیاء بنی اسرائیل به ظهور پیامبر اسلام	۱۹۰۴ / ۳
صفر / ۱۳۲۲	معرفی شیخ عبدالله کیلیام افندی که در انگلستان به اسلام مشرف شده و با تألیف کتاب و نشر هفته‌نامه الهلل و ماه‌نامه «الاسلام» به ترویج دین اسلام می‌پردازد / رستاخیز عیسی مسیح	۱۹۰۴ / ۴
ربیع الاول / ۱۳۲۲	درج نامه‌های ارسالی از بوشهرو تهران / رستاخیز عیسی مسیح	۱۹۰۴ / ۵
ربیع الثانی / ۱۳۲۲	اخبار غیبی قرآن مجید / ادامه معرفی شیخ عبدالله کیلیام افندی	۱۹۰۴ / ۶
جمادی الاولی / ۱۳۲۲	اخبار غیبی قرآن / بشارت‌های عهد عتیق به ظهور عیسی مسیح	۱۹۰۴ / ۷

هدف این ماهنامه

در شماره اول ماهنامه درباره اهداف تأسیس صفاخانه و انتشار ماهنامه «الاسلام» چنین آمده است: «چون سال هاست دعوات عیسویه می‌گفتند: «چرا اهل اسلام جواب ما را نمی دهند با آنکه از دول فرنگستان به بلدان اسلامی می‌آییم و اداره دعوت مفتوح می‌نماییم کوررها در سال مخارج این کار می‌کنیم، در هر سال کتب فراوان در رد اسلام طبع می‌کنیم و به دست اهل اسلام می‌دهیم»، از این جهت از غره شهر جمادی الاخر ۱۳۲۰ قمری در اصفهان به امر جناب مستطاب حامی الشریعه الغراء مروج المله البیضاء ملاذ الانام مروج الاحکام حجة الاسلام آقای حاج شیخ نورالله ثقة الاسلام دامت برکاته العالیه اداره دعوت اسلامی به نام «صفاخانه» در محله جلفا دائر شده است. گفتگوی دعوات اسلامی با مسیحیان و دعوات ایشان تحریر می‌شود و در این اوراق برای انتفاع مسیحیان و مسلمانان دور مندرج می‌گردد. امید داریم کم‌کم دعوات اسلامی به ممالک خارجه بفرستیم و حجت را بر اهل دنیا تمام کنیم».

تاریخ شروع انتشار: رمضان سال ۱۳۲۰ ق

تاریخ اتمام انتشار: شوال ۱۳۲۲ ق

دوره نشر: ماهنامه

سنوات نشر: ۱۳۲۰ ق، ۱۳۲۱ ق، ۱۳۲۲ ق، ۱۳۲۳ ق

ویژگی های ظاهری

خشتی (۲۲ × ۱۸)، دو ستونه، نستعلیق و نسخ، ۳۸ شماره، ۱۳ س.

قیمت نشریه

شماره ۱ سال اول رمضان ۱۳۲۰ ق.		یکساله همه جا	
شماره ۱ سال دوم ذی القعدة ۱۳۲۱ ق.		یکساله اصفهان	۱ تومان
شماره ۵ سال سوم ربیع الاول ۱۳۲۳ ق.		یکساله اصفهان	یکساله خارج اصفهان
		۱ تومان	به علاوه کرایه پست
		یکساله اصفهان	یک نسخه
		۱ تومان	به اضافه کرایه پست
			۱ قران

کتابخانه ها

بیاض، مجلس، آستان قدس، معاصر، دانشگاه تهران، مسجد اعظم

جدول فاصله انتشار

۱۳۲۰ ق

ذی الحججه	ذی القعدة	شوال	رمضان						
-----------	-----------	------	-------	--	--	--	--	--	--

۱۳۲۱ ق

محرم	صفر	ربیع الاول	ربیع الثانی	جمادی الاول	جمادی الثانی	رجب	شعبان	رمضان	شوال	ذی القعدة	ذی الحججه
------	-----	------------	-------------	-------------	--------------	-----	-------	-------	------	-----------	-----------

۱۳۲۲ ق

محرم	صفر	ربیع الاول	ربیع الثانی	جمادی الاول	جمادی الثانی	رجب	شعبان	رمضان	شوال	ذی القعدة	ذی الحججه
------	-----	------------	-------------	-------------	--------------	-----	-------	-------	------	-----------	-----------

۱۳۲۳ ق

محرم	صفر	ربیع الاول	ربیع الثانی	جمادی الاول	جمادی الثانی	رجب	شعبان	رمضان	شوال	ذی القعدة	ذی الحججه
------	-----	------------	-------------	-------------	--------------	-----	-------	-------	------	-----------	-----------

کتابنامه

۱. اصفهانی، نورالله؛ ماهنامه الاسلام؛ شماره ۱-۳۸، اصفهان: صفاخانه اصفهان، ۱۳۲۰-۱۳۲۳ ق.

۶. در ماه های جمای الثانی، شعبان و رمضان در هر ماه دو شماره از این روزنامه به چاپ رسیده است.

اما متأسفانه با کارشکنی برخی از مسئولان و کم لطفی مردم، این نتایج محقق نشد و داعی الاسلام به هند رفت. در این باره می‌توان به گلیه داعی الاسلام اشاره کرد که در شماره ۷، ص ۶-۷، رجب ۱۳۲۱ منتشر شد. وی در خطاب به نماینده مسیحیت می‌گوید: «امیدواریم ما هم مثل شما نصاری در تمام روی زمین مجالس منعقد کنیم و دعوات اسلامی را به هر طرف بفرستیم؛ فرق این است که اهل ملت شما بیدارند و فواید دعوت و لزوم آن را فهمیده‌اند، لیکن اهل ملت ما هنوز در خواب غفلت‌اند؛ مثلاً جناب جلالت مثاب آقای علاءالدوله حکمران مملکت فارس جای آنکه با ما همراهی کند، آنچه از مرسلات صفاخانه مقدسه به شیراز می‌رسد، در دارالحکومه توقیف می‌شود و نمی‌گذارد منتشر شود...».

نتیجه‌گیری

این ماهنامه، با وجود عمر نسبتاً کوتاهی که داشته، با توجه به سرنخ‌های خوبی که در خود دارد، ما را به شناخت یک دهه فعالیت بین‌الدیانی حوزه‌های علمیه رهنمون می‌سازد و امتیازات و نواقص کار آنها را نمایان می‌کند؛ از این رو شایسته است مورد ارزیابی قرار بگیرد و شخصیت‌های دخیل در آن به طور شایسته معرفی گردند.

مشخصات نشر

آدرس جریده: اصفهان، مدرسه صدر^۴

همکاران: عبدالحسین موسوی^۵

۴. مدرسه صدر بازار از جمله مدارس مهم عصر قاجار و کنونی حوزه علمیه اصفهان است که توسط محمد حسین خان صدر اصفهانی در اواسط نیمه اول قرن سیزدهم در بازار بزرگ اصفهان بنا می‌گردد (رک: ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۹۵).
۵. عبدالحسین موسوی امام جمعه حسین‌آباد اصفهان بوده است.